

بازشناسی مسئولیت‌ها و حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان و جامعه
(مطالعه موردی: گرمخانه خاوران)

اصغر مولائی^۱

(تاریخ دریافت ۱۳۹۹/۰۱/۱۵، تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۵/۱۵)

چکیده

حقوق بشر از الزامات حیات بشری در هر جامعه‌ای است که در منشور حقوق بشر سازمان ملل متحد و منشور حقوق بشر اسلامی و نیز حقوق شهروندی اغلب کشورها و نهادها بر مواد آن تأکید شده است. افراد بی‌خانمان از جمله گروه‌های آسیب‌دیده اجتماعی‌اند. ساماندهی این افراد اعم از متکدیان، معتادان، بی‌خانمان‌ها، و کارتن خواب‌ها در شهر تهران با احداث گرمخانه‌هایی انجام می‌شود که علاوه بر کم‌توجهی به برخی مواد حقوقی، مسائل دیگری نیز بویژه برای سایر شهروندان و محله‌های مجاور گرمخانه‌ها ایجاد شده است. هدف این پژوهش تبیین ابعاد، شاخص‌ها، مسائل، و راهبردهای تحقق حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان است که در ارتباط با گرمخانه‌های شهر تهران بویژه گرمخانه خاوران انجام می‌شود. پژوهش حاضر با رویکرد کمی و کیفی، با روش تحقیق پیمایشی و تحلیلی و پژوهش میان‌رشته‌ای و با استفاده از شیوه‌های مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای و پژوهش‌های موردی و توزیع پرسشنامه انجام شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مهم‌ترین شاخص‌های حقوق بی‌خانمان‌ها عبارتند از: حق حیثیت و حقوق یکسان، زندگی و آزادی و امنیت، تساوی حقوق با دیگران، تشکیل خانواده، تأمین اجتماعی، حق برگزیدن آزادانه کار، استراحت و استفاده از ایام فراغت، سطح زندگانی، سلامت و رفاه او و خانواده‌اش، تعلیم و تربیت،

^۱ استادیار گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول)
a.molaei@tabriziau.ac.ir

شرکت در اجتماع، رشد آزاد و کامل شخصیت. ساماندهی افراد آسیب‌دیده اجتماعی یکی از وظایف نهادهای اجتماعی و مدیریت شهری می‌باشد. احداث گرمخانه‌ها با ساماندهی افراد بی‌خانمان و تأمین بخشی از حقوق بشر و حقوق شهروندی آنها (از قبیل ایجاد سرپناه، تأمین آب و غذا، ایمنی، امنیت و بهداشت) از مرگ و میر آنها در هوای سرد و در اثر بی‌خانمانی، جلوگیری می‌کند. اما برخی گرمخانه‌ها از جمله گرمخانه خاوران مشکلات و آسیب‌های جانبی برای سایر شهروندان بویژه ساکنان محله‌های پیرامون گرمخانه ایجاد می‌کند. زباله‌گردی، خرده سرقت، مصرف مواد مخدر، و حضور نامرتب در فضاهای همگانی از جمله فعالیت‌های بی‌خانمان‌ها و معتادان مددجوی گرمخانه‌ای است که موجب سلب آسایش و آرامش سایر شهروندان می‌شود.

واژگان کلیدی: حقوق شهروندی، حقوق بشر، گرمخانه، بی‌خانمانی، گرمخانه خاوران.

مقدمه و بیان مسئله

به اعتقاد کلیم^۱، فهم درست پدیده بی‌خانمانی نیازمند شناخت دینامیک ورود به بی‌خانمانی است. فهم این دینامیک، ما را به سوی حوزه گسترده‌تر طرد اجتماعی سوق می‌دهد (غنیمتی و دیگران، ۱۳۹۶: ۹۴).

رشد و گسترش بی‌رویه شهرها و افزایش جمعیت آنها در قرون اخیر باعث تراکم مادی و اخلاقی در فضاهای کمتر توسعه یافته و توسعه یافته شهری شده است. به طوری که وضع مقررات و تدوین قوانین شهری و تعریف و وضع تکلیف و حقوق شهروندی و مسئولیت حاکمیت شهری جهت برقراری نظم و امنیت اجتماعی شهری از الزامات شهرنشینی از عصر سنت تا مدرنیته بر اساس مقتضیات زمان مورد توجه اندیشمندان، متفکرین و مدیریت شهری بوده است. رعایت حقوق شهروندی از طرف شهروندی از طرف شهروندان و پاسخگویی به نیازهای شهرنشینان یکی از عوامل تأمین‌کننده نظم و امنیت اجتماعی شهری است (فتحی و مختارپور، ۱۳۹۰: ۸۹). حقوق شهروندی در ارتباط با مسائل شهری، مسائل عدیده‌ای را پیش رو دارد که یکی از آنها مسئله ساماندهی افراد بی‌خانمان و تأمین حقوق شهروندی آنهاست.

ساماندهی افراد آسیب‌دیده اجتماعی در شهر تهران اعم از متکدیان، معتادان، بی‌خانمان‌ها، و کارتن خواب‌ها یکی از وظایف نهادهای اجتماعی و مدیریت شهری می‌باشد. تسری پدیده کارتن خوابی در مناطق مختلف شهر تهران همچون منطقه هرندی و عودلاجان و تأثیرات نامطلوب آن بر حیات شهری لزوم برنامه‌ریزی جهت ساماندهی این افراد را چندین برابر

^۱. David Clapham

می‌کند. علی‌رغم اقدامات مدیریت شهری در جهت ساماندهی بخشی از افراد بی‌خانمان و کارتن خواب با وجود احداث گرمخانه‌ها (مانند گرمخانه خاوران، لویزان، بهمن، اسلام شهر، و ...)، حضور و پرسه‌زنی افراد مذکور در فضاهای شهری و محله‌های مسکونی، مشکلات و مسائل عدیده‌ای را برای سایر شهروندان به دنبال داشته که بخشی از مشکلات به شرح ذیل می‌باشد:

احداث گرمخانه‌های موجود در شهر تهران با توجه به عدم مکان‌یابی صحیح و اصولی باعث تضییع حقوق شهروندان محلات نزدیک به این گرمخانه‌ها و موجب فرسایش اجتماعی محلات و بافت‌های شهری و مهاجرت افراد به دلیل عدم تعلق به محل زندگی شده است. به دلیل نبود برنامه کارآمد جهت درمان معتادان، گرمخانه‌های شهر تهران فقط اسکان شبانه معتادان و بی‌خانمان‌ها را بر عهده دارد و افراد مذکور در طول روز بدون برنامه در سطح شهر و محله‌های مسکونی پراکنده می‌شوند. ایجاد احساس ناامنی و ناراحتی بین ساکنان محله‌ها (بویژه زنان و کودکان) به دلیل حضور معتادان و افراد بی‌خانمان و متکدیان در فضاهای عمومی، نیمه‌عمومی، کوچه‌ها، و مقابل خانه‌ها.

مسئله پژوهش عبارت است از حقوق افراد بی‌خانمان، شامل برخورداری از عزت و احترام در جامعه، برخورداری از شغل و درآمد مالی، حق تشکیل خانواده، حق سلامت جسمی و روحی، تغذیه سالم، و مسکن، که در وضعیت فعلی شهرهای ما بسیاری از آنها تأمین نمی‌شود. به طوری که در وضعیت فعلی شهر تهران، اغلب بی‌خانمان‌ها با اعتیاد، زباله‌گردی، طرد از جامعه، و تهدید سلامتی جسمی و روحی به واسطه بلایای طبیعی و مصنوعی مواجهند. از طرفی دیگر مدیریت شهری با احداث گرمخانه‌ها به عنوان مراکزی برای اسکان شبانه این افراد، خود مسائل دیگری را بازتولید می‌کند. یکی از مسائل بازتولیدشده توسط گرمخانه‌ها تضاد بین افراد بی‌خانمان و ساکنان محله‌های پیرامون می‌باشد که در خصوص گرمخانه خاوران، وسیع‌تر و عمیق‌تر بوده است. به طور کلی ساماندهی افراد بی‌خانمان نیازمند تبیین صحیح و جامع حقوق شهروندی و وظایف و مسئولیت‌های مدنی در ابعاد اجتماعی، اقتصادی، حقوقی، فضایی، - کالبدی، و مدیریتی برای افراد بی‌خانمان و سایر شهروندان و مدیریت شهری است.

اهداف، پرسش‌ها، روش، و فرایند پژوهش

اهداف کلی این پژوهش «تبیین حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان و راهبردهای تحقق آنها با تأکید بر مسائل گرمخانه‌ها» است. سؤال اصلی پژوهش عبارت است از: ابعاد و مسائل و راهبردهای احقاق حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان کدامند؟ همچنین سؤالات فرعی نیز عبارتند از: مسئولیت‌های مدنی و حقوق شهروندی سایر شهروندان در مواجهه با افراد بی-

خانمان و گرمخانه‌ها چیست؟ مسئولیت‌های مدیریت شهری در قبال افراد بی‌خانمان و گرمخانه‌ها چیست؟

این پژوهش که از نوع کمی و کیفی است، با روش تحقیق تحلیل محتوای متون و پیمایش میدانی انجام شده است. در بخش مبانی نظری با شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی، ابعاد و شاخص‌های مورد نیاز استخراج شده است. بخش نمونه موردی هم با روش پیمایش میدانی و با بهره‌گیری از شیوه‌های مشاهده و مصاحبه انجام شده است. جامعه آماری تحقیق کلیه کارتن خواب‌های ساکن در گرمخانه خاوران به تعداد ۳۱۸ نفر است. جدول زیر مشخصات روشی این پژوهش را به نشان می‌دهد.

جدول ۱ روش تحقیق و ابزارهای آن در بخش‌های مختلف پژوهش

مراحل	روش تحقیق	شیوه‌ها/ابزارهای تحقیق
مطالعات نظری (حقوق شهروندی، شهرسازی، مدیریت شهری)	تحلیل محتوای متون	مطالعات کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد و مدارک
نمونه موردی (گرمخانه خاوران و محلات پیرامون)	تحلیلی و پیمایش میدانی	مشاهده، مصاحبه با افراد بی‌خانمان و مردم و متخصصان و مدیران از طریق پرسشنامه‌های نیمه باز و بسته
ارائه راهبردها	تحلیلی و استدلال منطقی	استفاده از استدلال منطقی، دانش محلی و متخصصان، بارش افکار

چارچوب نظری پژوهش

واژه‌شناسی

شهروند در فرهنگ لغات آکسفورد به معنای شخصی است که حق قانونی تعلق به یک کشور خاص را دارد (Oxford Dictionary, 2021). شهروند ساکن مکان خاص یا شهر یا کشوری است که حقوق و مسئولیت‌های متقابلی را بین او و سایر شهروندان و دولت مطابق قوانین آن شهر و کشور ایجاب می‌کند.

حقوق شهروندی مجموعه حقوقی است برای اتباع کشور در ارتباط با حقوق اساسی، حق استخدام شدن، حق انتخاب کردن و انتخاب شدن، شامل حقوق مدنی، سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی. حقوق شهروندی در ایران با توجه به آموزه‌های اسلامی و قانون اساسی در سال ۱۳۹۵ با تأکید بر کرامت انسانی و حق و حیات و سلامت و ... تهیه و ابلاغ شد.

بی‌خانمانی، بی‌پناهی و نداشتن خانه و سرپناه. نوعی آسیب اجتماعی که به دلایلی از قبیل فقر و اعتیاد و طرد از خانواده به ماندن در فضاهای عمومی (خیابان‌ها و پارک‌ها و ...) منجر می‌شود.

گرمخانه^۱ نوانخانه. سرپناه. مکانی برای اسکان افراد بی‌خانمان که از طرف شهرداری یا بهزیستی تهیه می‌شود و برای اسکان آنها، به‌ویژه در ایام سرد، سرپناه و جای گرم فراهم می‌کند.

شهروندی و حقوق شهروندی

شهروند معادل سیتیزن^۲ است و به معنای بومی، اهل شهر، و تابع تعریف شده است. شهروند مرکب از دو کلمه شهر به معنای جامعه انسانی و وند به معنای عضو وابسته به این جامعه است. شهروند کسی است که حقوق فردی و جمعی خود را می‌شناسد و به آن عمل می‌کند، قانون را می‌شناسد و به آن عمل می‌کند، و در امور شهر مشارکت دارد (رزاق‌پور، ۱۳۹۰: ۸۸). شهروندی از جمله مفاهیم نوپدید است که به طور ویژه‌ای به برابری و عدالت توجه دارد و در نظریات اجتماعی و سیاسی و حقوقی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است. مقوله «شهروندی» وقتی تحقق می‌یابد که همه افراد یک جامعه از کلیه حقوق مدنی و سیاسی برخوردار باشند و همچنین به فرصت‌های مورد نظر زندگی از حیث اقتصادی و اجتماعی دسترسی آسان داشته باشند. حقوق شهروندی که پیشینه آن بسیار فراتر از ایده نوین حقوق بشر است، با توجه به مفهوم جامعه مدنی و شخصیت یافتن جهانی انسان‌ها در چارچوب رهیافت حقوق بشر جهانشمول رنگ و بویی تازه یافته و نوعی رویکرد ویژه به حقوق بشر انگاشته می‌شود (شهریاری، ۱۳۹۶: ۱۱۱-۱۱۰).

از نظر برنارد کریک^۳ پیش‌فرض تربیت شهروندی، فعال بودن در جامعه است. از نظر وی شهروندان دارای علایق و ارزش‌های متفاوتند و باید یاد بگیرند که با توجه به چنین شرایطی، یک زندگی مطلوب را بگذرانند. همچنین هوای لی^۴ نیز گرایش به بحث و گفتگو را از پیش‌فرض‌های مهم آموزش شهروندی می‌داند (چناری، ۱۳۸۷: ۱۵۰). در نظریه شهروندی هابرماس^۵ نیز بر گفت‌وگوی آزاد در بستری آزادانه، برابر، منصفانه و عادلانه، بیش از هر چیزی تأکید شده است: «شهروندان آزاد وارد رایزنی می‌شوند تا زندگی مشترک خود را نه فقط به -

^۱ warming shelter

^۲ citizen

^۳ Bernard Crick

^۴ Huey-li

^۵ Jürgen Habermas (1929—2014)

وسیله قانون موضوعه، بل همچنین به شیوه مشروع سازماندهی کنند» (منوچهری و نجاتی حسینی، ۱۳۸۵: ۲۵).

با مرور تعاریف و نظریه‌های شهروندی می‌توان ویژگی‌های شهروندی را در واژه‌ها و عبارت‌های کلیدی زیر خلاصه کرد: اجتماعی بودن، فعال بودن در اجتماع، ارتباط مؤثر میان شهروندان، همکاری، مسئولیت‌پذیری، مشارکت در امور اجتماعی، گفت‌وگوی آزاد، نیل به عدالت و مساوات‌گرایی، سهیم شدن در تصمیم‌های فردی و جمعی، آگاهی از حقوق شهروندی و پای‌بندی به آنها.

اعلامیه حقوق بشر که در سال ۱۹۴۸ بدون مخالف در مجمع عمومی سازمان ملل پذیرفته شد اساس قانون حقوق بشر است. از آن پس دیگر کنوانسیون‌ها در مورد موضوعاتی نظیر غیر قانونی بودن شکنجه، تبعیض علیه زنان و کودکان، و افزایش حقوق مهاجران، حمایت‌های بین‌المللی گسترده‌ادی کسب کرده‌اند. ۱۷۱ حکومت در سال ۱۳۹۳ در کنفرانس جهانی حقوق بشر در وین از بیانیه‌ای به این مضمون حمایت کرده‌اند که حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی «همگانی و جهانشمول، جدایی‌ناپذیر، دارای وابستگی متقابل و همبسته» هستند (فالکس، ۱۳۹۰: ۱۸۰).

نظریه شهروندی از نظر اجتماعی شامل طیف متنوعی از نظریه‌ها می‌شود. جامعه‌شناسان کلاسیک نظیر مارکس^۱، وبر^۲، دورکیم^۳ و تونیس^۴ و مدرن خصوصاً پارسونز^۵ و مارشال^۶ و معاصر به‌ویژه گیدنز^۷ و هابرماس با تأثیرپذیری از ایده‌های شهروندی پیش از خود ابداعات نظری قابل توجهی در قالب نظریه شهروندی داده‌اند (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۰: ۳۵). با وجود طیف گسترده نظریه‌های اجتماعی شهروندی محور مشترک در تعریف جامعه‌شناسانه مفهوم شهروندی تأکید بر حقوق و وظایف شهروندی، مشارکت شهروندی، برابری شهروندی، هویت شهروندی و نقش و پایگاه شهروندی فارغ از تعلقات اجتماعی، طبقاتی، قومی، نژادی و مذهبی اعضای جامعه است (همان: ۳۶).

بررسی تاریخی ماهیت جامعه‌شناختی پدیده شهروندی نشان می‌دهد که شکل‌های اجتماعی شهروندی در طی زمان متحول شده و در دوره معاصر طیفی از اشکال گوناگون را

^۱. Karl Heinrich Marx (1818—1883)

^۲. Maximilian Karl Emil Weber (1864—1920)

^۳. David Émile Durkheim (1858—1917)

^۴. Ferdinand Tönnies (1855—1936)

^۵. Talcott Parsons (1902—1979)

^۶. Thomas Humphrey Marshall (1893—1981)

^۷. Anthony Giddens (1938—2004)

شامل می‌شود که توجه به نقش و تاثیر دولت، نهادهای مدنی و جنبش‌های اجتماعی جدید در تقویت زمینه‌های شکل‌گیری شهروندی حائز اهمیت است (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۰: ۳۹). اصولی که هنگام تدوین حقوق شهروندی باید مد نظر قرار گیرد عبارتند از: حق احترام برابر، حق آزادی، حق برخورداری از امنیت، حق برخورداری از آسایش و رفاه نسبی، حق برخورداری از دانش و آگاهی کافی، حق برخورداری از پیشرفت، احترام به حق جامعه در برخورداری از مساعدت مسئولان افراد (پورعزت و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۴۹-۱۵۰). مراعات حقوق شهروندی، به سبب ارتباط گسترده آن با همه افراد جامعه و در همه ابعاد مدنی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و قضایی، در گرو تبعیت عملی اشخاص از مقررات است. اگر مقررات تابع اشخاص باشد و قانون‌گریزی گسترش یابد، هر منتفع از قانون‌گریزی، در زمان و مکان دیگر، با مواجهه با قانون‌گریزی دیگری، متضرر از این پدیده خواهد شد (پروین، ۱۳۹۲: ۱۷۶).

بی‌خانمانی

بی‌خانمانی پدیده‌ای اجتماعی است که عناصر و عوامل مختلفی در شکل‌گیری آن مؤثر هستند. به نظر می‌رسد این پدیده ضمن اینکه خود در ایجاد سایر آسیب‌های اجتماعی تأثیر دارد، معلول اثرپذیری از دیگر آسیب‌های اجتماعی در هر جامعه نیز هست (سفیری و خادم، ۱۳۹۲: ۵۲). عدم توجه به بی‌خانمانی، و تداوم آن در جامعه به حالت بی‌خانمانی مزمن، برای جامعه هزینه‌های سنگینی به بار خواهد آورد (چه هزینه‌های مادی و چه هزینه‌های معنوی). بی‌خانمان‌ها، نیاز مبرم به امکانات بهداشتی و درمانی پیشرفته خواهند داشت. با توجه به اینکه اکثر این افراد به بیماری‌های خونی و عفونی مبتلا هستند تأثیر مستقیمی بر سلامت جسمی و روانی جامعه دارند. حضور این افراد در داخل خیابان‌ها و معابر و مکان‌های عمومی موجب می‌شود که بهداشت روانی و جسمانی افراد جامعه در معرض تهدید قرار گیرد و دولت و ارگان‌های مختلف را مجبور می‌کند که برای مبارزه با آن به اقدامات اضطراری و اورژانسی دست بزنند (سالارزاده امیری و محمدی، ۱۳۸۸: ۹۷). پدیده بی‌خانمانی که دامن‌گیر اغلب شهرهای بزرگ است ممکن است در اثر علل فردی (همچون طلاق، اعتیاد، بیماری روانی و ...)، اجتماعی (نابرابری اقتصادی، عدم تحقق عدالت اجتماعی و ...) و حتی طبیعی (نظیر سیل، زلزله، طوفان و ...) به وجود آید (سالارزاده امیری و محمدی، ۱۳۸۸، ۹۵). از آنجا که در بین افراد بی‌خانمان، اعتیاد و تجاوز و فحشا رواج بیشتری نسبت به افراد عادی جامعه دارد و همچنین به دلیل فقر، سطح پایین تحصیلات، وضعیت تأهل (مطلقه و بیوه بودن)، میزان شیوع انواع بیماری‌ها (نظیر

ایدز و هیپاتیت) در میان این افراد بالا است (رحمانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۹۷). در بیشتر جوامع برای جلوگیری از گسترش تبعات این معضل اجتماعی و نیز برای حمایت و رفع مشکلات افراد بی‌خانمان اقدام به جمع‌آوری و اسکان این افراد می‌کنند.

به طور کلی می‌توان گفت بی‌خانمانی آسیب اجتماعی است که ریشه در مسائل دیگری از قبیل فقر، بیکاری، اعتیاد، طرد از خانواده، و غیره دارد که منجر به نداشتن سرپناه و نیز گرفتاری به مسائل ناشی از بی‌خانمانی می‌شود. بی‌خانمانی علاوه بر فرد بی‌خانمان، مسائلی را نیز برای خانواده فرد بی‌خانمان، سایر شهروندان، مدیریت شهری، و دولت تولید می‌کند. از جمله این مسائل امکان ایجاد ناامنی و مزاحمت برای سایرین، جرم و سرقت و خرده سرقت‌ها، ناامیدی و حس ناراحتی در بین سایرین، و به طور کلی بازتولید مسائل و آسیب‌های اجتماعی متعدد برای جامعه است.

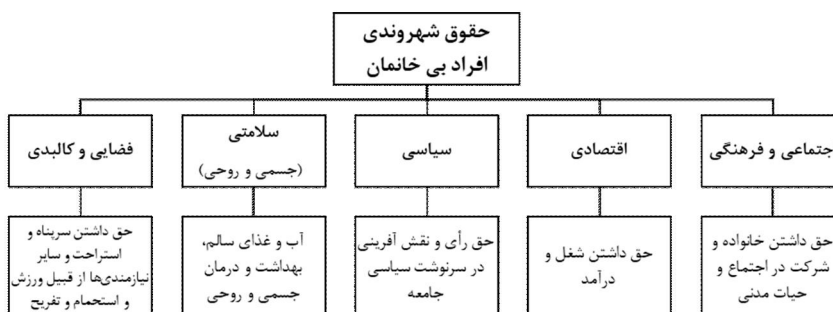
رابطه بی‌خانمانی و حقوق شهروندی

واژه شهروندی یک بار اجتماعی دارد و یک بار حقوقی؛ یعنی محتوای شهروندی از سویی به نحوه تعامل انسان در محیط اجتماعی باز می‌گردد و از سویی، این حقوق در کنار سایر حقوق معنا پیدا می‌کند و لفظ شهروندی اعم از حقوق شهروندی است و به مجموعه‌ای از حقوق، وظایف و تعهدات هر فرد اطلاق می‌شود. زیرا یکی از دلایل تعریف شهروندی، وضع حقوق شهروندی و حفظ آزادی‌های هر فرد ساکن در جامعه است به نحوی که به آزادی‌های دیگران لطمه‌ای وارد نسازد که این امر مستلزم وضع وظایف و تعهدات در کنار هر حقوقی اعم از حقوق شهروندی است (رزاق‌پور، ۱۳۹۰: ۹۰). این حقوق شهروندی با وظایف و مسئولیت‌های مدنی متقابل در خصوص افراد بی‌خانمان را می‌توان به شرح زیر تبیین کرد: الف) حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان و وظایف و مسئولیت‌های آنها در قبال جامعه ب) حقوق شهروندی سایر شهروندان و وظایف و مسئولیت‌های آنها در برابر سایر افراد جامعه و افراد بی‌خانمان. چنان که زندگی فردی و اجتماعی هر کدام از دو گونه بخش از اجتماع (بی‌خانمان‌ها و سایر شهروندان)، ضمن تأمین حقوق شهروندی آنها، حقوق سایرین را تضعیف نکند.

رابطه بی‌خانمانی و حقوق شهروندی را می‌توان از منظر ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، سلامتی، فضایی، و کالبدی تبیین کرد. به طوری که فرد بی‌خانمان در هر مؤلفه حق برخورداری و تأمین نیازها و حقوق شهروندی خویش را داراست. برای افراد بی‌خانمان، از لحاظ اجتماعی حق داشتن خانواده و شرکت در اجتماع و حیات مدنی و تأمین نیازهای اجتماعی و فرهنگی، و از لحاظ اقتصادی حق داشتن شغل و درآمد، و از لحاظ سیاسی

حق رأی و نقش‌آفرینی در سرنوشت سیاسی جامعه، از لحاظ سلامتی حق استفاده از آب و غذای سالم و بهداشت و درمان جسمی و روحی، و از لحاظ فضایی و کالبدی حق داشتن سرپناه و استراحت و سایر نیازمندی‌ها از قبیل ورزش و استحمام قابل توجه و از ضرورت‌های مدیریت شهری است.

جدول ۲ نمودار رابطه بین حقوق شهروندی و بی‌خانمانی (نگارنده)

جایگاه حقوق افراد بی‌خانمان در منشور حقوق بشر

در اسناد بین‌المللی نیز تأکیدات بسیاری در تأمین حقوق شهروندان ملاحظه می‌شود. اعلامیه جهانی حقوق بشر پیمانی بین‌المللی است که در مجمع عمومی سازمان ملل متحد در تاریخ ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ در پاریس به تصویب رسیده است. این اعلامیه نتیجه مستقیم جنگ جهانی دوم بود و برای اولین بار حقوقی را که تمام انسان‌ها مستحق آن هستند به صورت جهانی بیان کرد. اعلامیه مذکور شامل ۳۰ ماده است که به تشریح دیدگاه سازمان ملل متحد در مورد حقوق بشر می‌پردازد. مفاد این اعلامیه حقوق بنیادی مدنی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی‌ای را که تمامی انبای بشر در هر کشوری باید از آن برخوردار باشند، مشخص کرده است (دفتر سازمان ملل در تهران، ۱۳۹۵).

جدول ۳ مواد مهم و مرتبط منشور حقوق بشر با افراد بی‌خانمان

ماده	متن ماده حقوق بشر	حقوق بی‌خانمان‌ها
ماده ۲۲	هر کس از حیث این که عضو جامعه محسوب است حق دارد از تأمین اجتماعی برخوردار گردد و می‌تواند به کمک کوشش ملی و یاری بین‌المللی با توجه به سازمان و امکانات هر کشور از حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی که با حیثیت و تکامل آزاد	حق تأمین اجتماعی

ماده	متن ماده حقوق بشر	حقوق بی‌خانمان‌ها
	شخصیت انسانی ملازمه داشته باشد بهره‌ور گردد.	
ماده ۲۳	هر کس حق کار و حق برگزیدن آزادانه کار با شرایط عادلانه و ارضا کننده دارد نیز حق دارد که در مقابل بیکاری حمایت شود. هر کس در مقابل کار مساوی بدون هیچ گونه رعایت امتیاز حق دستمزد مساوی دارد. هر کس در مقابل کار حق دارد دستمزدی منصفانه و ارضا کننده دریافت کند که برای او و خانواده‌اش وجه معیشتی فراهم آورد که شایسته حیثیت کمال یافته انسانی باشد و در صورت مقتضی حق دارد از کلیه وسایل حمایت اجتماعی استفاده نماید.	حق کار و حق برگزیدن آزادانه کار با شرایط عادلانه، حیثیت کمال یافته انسانی
ماده ۲۴	هر کس حق استراحت و استفاده از ایام فراغت دارد من جمله حق دارد ساعات کارش به طور معقول محدود باشد و از مرخصی نوبتی با دریافت حقوق استفاده کند.	حق استراحت و استفاده از ایام فراغت
ماده ۲۵	هر کس حق دارد از سطح زندگی برخوردار باشد که سلامت و رفاه او و خانواده‌اش من جمله خوراک و لباس و مسکن و رسیدگی‌های پزشکی آنان را تأمین کند. همچنین حق دارد از خدمات ضروری اجتماعی در هنگام بیکاری و بیماری و درمانده‌گی و بیوه‌گی و پیری یا در سایر مواردی که بنا به اوضاع و احوالی بیرون از اراده او وسایل معاش وی مختل گردد استفاده کند. مادر بودن و فرزند بودن استفاده از کمک و مساعدت مخصوص را ایجاب می‌کند. هر کودک خواه حاصل زناشویی قانونی باشد یا غیر قانونی از حمایت اجتماعی برابر برخوردار می‌گردد.	حق سطح زندگی سلامت و رفاه او و خانواده‌اش من جمله خوراک و لباس و مسکن و رسیدگی‌های پزشکی
ماده ۲۶	اگر کس حق دارد از تعلیم و تربیت استفاده کند. تعلیم و تربیت باید دست کم در مورد آموزش ابتدایی و اساسی رایگان باشد. تعلیمات فنی و حرفه‌ای باید برای همه ممکن باشد. دسترسی به تعلیمات عالی به باید برای همه و بنا به شایستگی هر کس امکان‌پذیر باشد.	حق تعلیم و تربیت، تعلیمات فنی و حرفه‌ای و تعلیمات عالی
ماده ۲۷	هر کس حق دارد آزادانه در زندگی فرهنگی اجتماع شرکت جوید و از اقسام هنرها استفاده کند و در پیشرفت علمی و برکات حاصل از آن سهیم باشد. هر کس حق دارد از منافع اخلاقی و مادی ناشی از هر گونه دستاورد علمی و ادبی یا هنری که به وجود آورده باشد حمایت شود.	شرکت در اجتماع، فعالیت هنری و استفاد از منافع اخلاقی و مادی آن
ماده ۲۹	هر کس نسبت به اجتماعی که فقط در آن اجتماع رشد آزاد و کامل شخصیت او امکان پذیر است تکالیفی بر عهده دارد.	حق رشد آزاد و کامل شخصیت

مسائل و حقوق شهروندی بی‌خانمان‌ها

مفهوم بی‌خانمانی^۱ به نداشتن سرپناه محدود نمی‌شود بلکه به فقدان روابط اجتماعی در نتیجه طرد اجتماعی افراد جامعه اشاره دارد (صدیق سروستانی و نصر اصفهانی، ۱۳۸۹؛ ۴). از این رو مفهوم بی‌خانمانی را زندگی کردن در انزوا و حاشیه جامعه ترجمه کرده‌اند. انزوا و به حاشیه رانده شدن افراد بی‌خانمان ناشی از سستی پیوند فرد با گروه‌های اجتماعی است (سالارزاده امیری و محمدی؛ ۱۳۸۸، ۹۶). در تعریف دیگر، بی‌خانمان‌ها کسانی هستند که فاقد محلی ثابت و منظم و کافی برای اقامت شبانه خود هستند یا آن‌که در یکی از خوابگاه‌ها و سرپناه‌های تدارک‌دیده‌شده توسط بخش خصوصی یا دولتی به طور موقت اقامت دارند (علیوردی‌نیا، ۱۳۹۲: ۱۸). در تقسیم‌بندی سازمان ملل دو نوع بی‌خانمانی وجود دارد: بی-خانمانی مطلق^۲ و بی‌خانمانی نسبی^۳.

صدیق سروستانی و نصر اصفهانی در تحقیق خود با استفاده از رویکرد «مسیر بی‌خانمانی» به جست‌وجوی علل و ریشه‌های کارتن‌خوابی در شهر تهران پرداخته‌اند. این رویکرد شیوه‌ای از بازنمایی و بررسی تجربیات مختلف افراد بی‌خانمان است که در آن به ویژگی‌های فردی، شرایط زندگی، تجربیات افراد، و تمام عوامل موثر بر وضعیت آنها در بررسی مسئله توجه شده است. مصاحبه‌ها در این تحقیق با افراد بی‌خانمان و کارتن‌خواب شهر تهران و عمدتاً در مناطق جنوبی تهران انجام شده و مصاحبه‌شونده‌ها بین سنین ۲۵ تا ۶۶ سال و کسانی بوده‌اند که شب‌ها را در اماکن عمومی مانند پارک‌ها و خیابان‌ها به سر برده‌اند و یا ساکن گرمخانه‌های شهرداری بودند (مولائی، ۱۳۹۵).

اعتیاد یکی از ویژگی‌های مشخص و بارز بسیاری از کارتن‌خواب‌هاست و اعتیاد آن قدر با کارتن‌خوابی عجین است که اغلب این چنین تصور می‌شود که، کارتن‌خواب‌ها، معتادانی هستند که از خانواده و دوستان خود طرد شده و به ناچار در خیابان‌ها پرت می‌زنند و برای تأمین هزینه مصرف خود به گدایی مشغول می‌شوند. ولی رابطه بین اعتیاد و کارتن‌خوابی پیچیده‌تر از این قضیه به نظر می‌رسد به طوری که کارتن‌خوابی و اعتیاد در موارد زیادی یکدیگر را تشدید می‌کنند و فرد را تا سر حد مرگ پیش می‌رانند. در مورد عامل طرد از خانواده، تقریباً تمام افرادی که بی‌خانمان به حساب می‌آیند در مقطعی از زندگی خود گسست از شبکه روابط خانوادگی را تجربه کرده‌اند. یکی از این عوامل گسست، مشکلات جسمانی و روانی این افراد است که در نهایت سبب می‌شود آنها به سبب عدم توانایی کار و کسب درآمد،

^۱. homelessness

^۲. absolute homelessness

^۳. relative homelessness

از سوی سایر اعضا طرد یا به خواست خود مجبور به ترک خانه شوند. در این مورد نیز محرومیت‌های اجتماعی و فقر مالی عامل بسیار تعیین‌کننده‌ای در ورود فرد به مسیر بی‌خانمانی است. در مورد عامل بیکاری نیز گرچه برخی از کارتن خواب‌های تهران، متولد همین شهر هستند، اما تعداد قابل توجهی از بی‌خانمان‌ها، مهاجران هستند، که به دلایل مختلف به تهران مهاجرت کرده‌اند. در این زمینه مهاجرت بر اثر بیکاری از همه شایع‌تر است.

جدول ۴ حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان، زیرساخت‌های مورد نیاز، و عوامل مغل آن

ردیف	حقوق شهروندی ساکنان محله‌ها	زیرساخت مورد نیاز	عوامل مغل حقوق شهروندی بی‌خانمان‌ها
۱	داشتن سرپناه و مسکن مطلوب	محله با فضاهای خصوصی، نیمه خصوصی-نیمه عمومی و عمومی با عرصه بندی	از بین بردن حس تعلق خاطر و حس مکان در محله زندگی شهروندان
۲	برخورداری از سلامت و بهداشت	بهداشت محیط فضاهای ورزشی فضاهای سبز و باز همگانی	زباله‌گردی افراد بی‌خانمان و معتادان حضور افراد بی‌خانمان در فضاهای سبز و باز و ورزشی همگانی و دشواری حضور شهروندان
۳	برخورداری از فضاهای عمومی و همگانی ایمن و امن	فضاهای عمومی و همگانی با سلسله مراتب دسترسی	نبود سلسله مراتب دسترسی و ورودی‌های محدودکننده برای افراد غریبه
۴	برخورداری از احترام و امیدواری	نمود صحنه‌های سرزنده و امیدوارکننده طبیعی، فرهنگی، اجتماعی	وجود صحنه‌های بی‌خانمانی، اعتیاد، تزریق و کارتن‌خوابی و سرقت و جرائم و ...
۵	آسایش و رفاه جسمی	ایمنی و امنیت اجتماعی	دشواری ورود غریبه‌ها و گروه‌های مزاحم به فضاهای نیمه خصوصی/نیمه عمومی
۶	آرامش ذهنی و روحی	ایمنی و امنیت اجتماعی	دشواری ورود غریبه‌ها و گروه‌های مزاحم به فضاهای نیمه خصوصی/نیمه عمومی
۷	همکاری و مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی محله	بستر حضور شهروندان در مکان‌ها و رویدادهای عمومی	وجود ترس و ناامنی به‌ویژه برای زنان و کودکان برای حضور فعال و استفاده از فضا
۸	ایمنی و امنیت	حضور و نظارت	ترس، وقوع جرم و بزهکاری در

ردیف	حقوق شهروندی ساکنان محله‌ها	زیرساخت مورد نیاز	عوامل مخل حقوق شهروندی بی‌خانمان‌ها
			فضاهای عمومی
۹	امکان رشد و تعالی برای اقشار و گروه‌های مختلف	ایمنی و امنیت	آسیب‌پذیری برای زنان و کودکان
۱۰	حق برخورداری از کار و اشتغال سالم	بستر و زمینه مهارت‌آموزی و اشتغال و کار سالم	بیکاری، زباله‌گردی، بی‌توجهی به مسئله اشتغال و نداشتن منبع درآمد و روی آوردن به سرقت و..
۱۱	دستیابی به کارکردهای مطلوب و ارزشمند خویش	تأمین نیازهای اولیه فردی و جمعی	اختلال در تأمین نیازهای اولیه به‌ویژه ایمنی و امنیت و امیدواری در سلسله مراتب نیازها

حق برخورداری از آسایش و رفاه نسبی: یکی از نیازهایی که روی آوردن آدمی به زندگی جمعی را توجیه می‌نماید، رفاه و آسایش بیشتری است که افراد در حیات جمعی احساس می‌کنند. برخورداری از حداقل رفاه و آسایش شرط اساسی پایداری سیستم اجتماعی و زندگی جمعی است (پورعزت و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۵۰).

به طور کلی با نگاهی جامع حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان را می‌توان از چند بُعد مورد بررسی قرار داد:

الف) حقوق اساسی افراد بی‌خانمان از لحاظ برخورداری و تأمین نیازهای اولیه به‌ویژه آب، غذا، سرپناه، بهداشت، ایمنی و امنیت، که از لحاظ حقوق شهروندی بدیهی است. به این حقوق در اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸ میلادی) و نیز اعلامیه حقوق بشر اسلامی تأکید شده است، و تمام شهروندان حق برابر در برخورداری و بهره‌مندی از این حقوق را فارغ از قومیت و نژاد و مکان زندگی دارند. گرمخانه‌ها که مهم‌ترین سرپناه و تأمین‌کننده یکی از نیازهای ابتدایی افراد بی‌خانمان است یکی از ضرورت‌های تأمین حقوق این افراد و امری انسانی است.

ب) وظایف و مسئولیت‌های دولت و نهادهای مسئول در احقاق حقوق تمام شهروندان به‌ویژه بی‌خانمان‌ها از قبیل تأمین کار و اشتغال و فراهم کردن شرایط زندگی سالم در اجتماع، از زیربناهای هر جامعه شهروندمدار محسوب می‌شود. این سازمان‌ها و نهادها وظیفه دارند ضمن نگاه ریشه‌ای به مسئله بی‌خانمانی، علل اصلی بی‌خانمانی را که بیکاری و طلاق و اعتیاد است بررسی و زمینه‌های اشتغال سالم افراد را فراهم کنند. سازمان‌ها و نهادهای مسئول به‌ویژه

وزارت رفاه و تعاون و کار و امور اجتماعی، سازمان بهزیستی، مدیریت شهری و ... که مسئولیت محوری در این زمینه دارند باید ضمن نگاه بنیادی به علل و عوامل بی‌خانمانی، زمینه کار و اشتغال و ازدواج و زندگی سالم شهروندان را تأمین کنند. در این رابطه شورای عالی آسیب‌های اجتماعی به عنوان نهادی فرابخشی می‌تواند ضمن ورود و طرح راهبردهای اساسی، به حل مسائل کمک کند.

پ) وظایف و مسئولیت‌های سایر شهروندان در قبال افراد آسیب‌دیده اجتماعی به‌ویژه بی‌خانمان‌ها شامل پذیرش در اجتماع، احترام متقابل، حس نوع‌دوستی، پرهیز از طرد بی‌خانمان‌ها، مشارکت در حل آسیب‌های اجتماعی، شکل دادن گروه‌های مردم‌نهاد در حل مسائل آسیب‌های اجتماعی، و ... است. شهروندان هر جامعه لازم است ضمن مسئولیت‌پذیری و نگاهی انسان‌مدار و بشردوستانه به مسئله بی‌خانمانی با سازمان‌ها و نهادهای مسئول و گروه‌های مردم‌نهاد همراه شوند و به حل مسائل و تأمین نیازهای آسیب‌دیدگان اجتماعی کمک کنند.

بررسی نمونه موردی: گرمخانه خاوران تهران

در سال ۱۳۸۳ شهرداری تهران به منظور اسکان شبانه مددجویان بی‌خانمان شهر تهران اقدام به راه‌اندازی دو باب مددسرا به شکل چادر در پارک‌های المهدی (منطقه ۹) و هرنندی (منطقه ۱۲) کرد. با توجه به مخاطرات احتمالی، دو مددسرا (خاوران و بهمن) در سال ۱۳۸۵ در محدوده شهرک رضویه (منطقه ۱۵) و میدان بهمن (منطقه ۱۶) توسط سازمان راه‌اندازی شد. ظرفیت مددسرای خاوران ۴۰۰ نفر و ظرفیت مددسرای بهمن ۱۵۰ نفر بوده است.

در سال ۱۳۹۰ با توجه به نیاز شهر تهران و به منظور تمرکز زدایی از مددسراهای خاوران و بهمن، راه‌اندازی مددسراهای منطقه‌ای در سطح مناطق ۲۲ گانه شهر تهران در دستور کار سازمان رفاه و خدمات و مشارکت‌های اجتماعی قرار گرفت.

در سال ۱۳۹۱ تعداد ۶ مددسرا، در سال ۱۳۹۲ تعداد ۱۱ مددسرا، در سال ۱۳۹۳ تعداد ۱۸ مددسرا، و در سال ۱۳۹۴ تعداد ۱۸ مددسرا در شهر تهران راه‌اندازی شد و مورد بهره‌برداری قرار گرفت. در میان مناطق ۲۲ گانه شهر تهران، برخی مناطق ۳ و ۶ و ۱۰ و ۲۱ در حال حاضر گرمخانه یا مددسرا ندارند، که یا در سال‌های آتی احداث خواهد شد یا به دلیل عدم نیاز ضروری به احداث گرمخانه تا کنون مراکز گرمخانه‌ای نداشته‌اند.

گرمخانه خاوران در محدوده منطقه ۱۵ شهرداری^۱ تهران در بزرگراه امام رضا (ع) (جاده مشهد) و در مجاورت واحدهای کارگاهی و با فاصله ۳۰۰ متری از نزدیک‌ترین واحدهای مسکونی (محل‌های رضویه و مشیریه) واقع شده است. به طور متوسط ۵۰۰ الی ۸۰۰ بی‌خانمان در شبانه‌روز به این گرمخانه مراجعه و از خدمات آن (محل خواب، غذا، چای، دارو، و استحمام) استفاده می‌کنند.

با توجه به احساس ناامنی شهروندان، به‌ویژه زنان و کودکان از حضور و تردد معتادان و کارتن‌خواب‌ها و افراد بی‌خانمان در پیرامون منازل مسکونی در محل‌های رضویه و مشیریه، و بروز مسائلی همچون سرقت و استعمال مواد مخدر در فضاهای باز محل‌های پیرامون توسط معتادان، و نارضایتی و شکایت شهروندان و ساکنان محل‌های مذکور از پرسه‌زنی معتادان و افراد بی‌خانمان در فضاهای عمومی و نیمه‌عمومی واحدهای همسایگی، به نظر می‌رسد ساماندهی و مکان‌یابی مناسب و منطقی از نظر استانداردهای شهرسازی و امنیتی و اجتماعی ضروری است. عدم توجه به این ساماندهی و مکان‌یابی اصولی، منجر به بروز مسائل اجتماعی، ایمنی و امنیتی، و مشکلات روحی و روانی برای شهروندان محلات نزدیک به این گرمخانه به‌ویژه زنان و کودکان می‌شود.

گرمخانه خاوران که به عنوان بزرگ‌ترین گرمخانه با ظرفیت ۱۲۰۰ نفر و مقیاس عملکردی فراشهری و فرامنطقه‌ای کشور محسوب می‌شود با جای‌دهی به شمار زیادی از بی‌خانمان‌های شهر تهران (و حتی سایر شهرها) نقش مهمی در اسکان این افراد داشته و در طول ۱۰ سال گذشته علی‌رغم مسائل متعدد جانبی و تأثیرات منفی بر محل‌های پیرامون، سرپناه شمار زیادی از بی‌خانمان‌های شهر تهران می‌باشد. احداث گرمخانه خاوران به عنوان اولین تجربه مراکز سرپناهی کشور منجر به بروز برخی مسائل و آسیب‌های جانبی برای ساکنان محل‌های پیرامون (به‌ویژه محله رضویه یا شهرک کاروان) شد. این امر در طی ۱۰ سال گذشته باعث مراجعه شمار زیادی از افراد غیر محلی به محدوده شهرک رضویه و رسوب آنها در این محدوده و تپه پشت گرمخانه خاوران (به عنوان محل عرضه و مصرف مواد مخدر و فضایی بی‌دفاع) شده است.

یکی از مهم‌ترین مسائل گرمخانه خاوران عدم مدیریت حضور افراد بی‌خانمان معتاد در فضاهای عمومی و نیمه‌عمومی شهرک رضویه و مشیریه است. حضور افراد بی‌خانمان و معتادان

^۱ منطقه ۱۵ شهرداری تهران با جمعیت ۶۴۴۲۵۹ نفری، وسعت ۵۳۵۱/۲۸۴۵ هکتاری (بیش از ۳۵ کیلومتر مربع)، در محدوده جنوب شرقی تهران (محدود به پادگان قصر فیروزه، ۴۵ متری آهنگ، خیابان خاوران و شوش غربی، اراضی افسریه) واقع شده است. این منطقه دارای ۸ ناحیه است که ۲ ناحیه در محدوده حریم استحفاظی تهران قرار گرفته است (طرح تفصیلی منطقه ۱۵).

به واسطهٔ احداث گرمخانه‌ها، موجب بروز جرائمی نظیر خرده‌سرقتهای، دزدی، و پرسه زدن در محیط‌های نیمه‌عمومی محلی، و باعث تضعیف امنیت در محله‌ها و فضاهای شهری می‌شود. امروزه برای رعایت حقوق شهروندی نیاز به همکاری هرچه بیشتر خود شهروندان و مردم محله است. هر فرد باید بکوشد تا از شهروند منفعل به شهروند فعال ارتقا یابد، تا هم خود از حقوق شهروندی خود بیشتر مطلع شود و هم جامعه را از حالت منفعل به حالت پویا تغییر دهد. مطمئناً تمام طرح‌هایی که به منظور رفاه مردم محله در حال اجرا می‌باشند با مشارکت خود مردم سرعت و پیشرفت چشمگیری می‌یابند و موفق‌تر خواهند بود.

شکل ۱ نقاط مهم پیرامون گرمخانهٔ خاوران (تپهٔ کوه سنگی، کوچه‌های ناامن، کارگاه‌های مجاور گرمخانه)

شکل ۲ مدرسه‌ای خاوران محوطهٔ ۷۵۰ متر مربعی برای هواخوری و استراحت و ورزش مددجویان

شکل ۳ پای تپه کوهسار از محله رضویه (بالای کوچه فکوری)

ساکنان محله رضویه و مشیریه و کسبه و مراجعین و کارکنان سرای محله به‌شدت از وجود گرمخانه خاوران ناراضی‌اند و تمام مشکلات اجتماعی و روحی و روانی خود را ناشی از احداث این مرکز می‌دانند. همچنین تمام اعضای شورایی محله رضویه و مشیریه ناراضی و خواستار حذف این مرکز هستند.

در مقابل، مدیران گرمخانه خاوران و سازمان خدمات اجتماعی، معتقدند ناامنی محله رضویه و مشیریه مربوط به گرمخانه نمی‌شود و این آسیب‌ها ناشی از تپه پشت گرمخانه است. مدیران گرمخانه خاوران معتقدند که با انتقال مددجویان این گرمخانه با اتوبوس به محدوده‌ای دورتر از گرمخانه (نظیر اتوبان امام علی(ع)) امکان پرسه‌زنی مددجویان گرمخانه خیلی کمتر می‌شود. جدول ۵ نتیجه مصاحبه با تعدادی از مددجویان گرمخانه خاوران در بیرون و داخل گرمخانه را نشان می‌دهد. کوچه‌های پای تپه گرمخانه در محله رضویه شامل کوچه‌های فکوری و باهنر و فلاحی است که با تردد و پرسه‌زنی معتادان و زباله‌گردان در داخل کوچه، موجب نارضایتی ساکنان این کوچه‌ها شده‌اند. به گفته ساکنان این کوچه‌ها، دزدی و سرقت از ساختمان‌ها و مغازه‌ها، بوی نامطبوع و ظاهر نامرتب، زباله‌گردی، ایجاد ناامنی و ترس به‌ویژه برای کودکان و زنان از مهم‌ترین مزاحمت‌های افراد بی‌خانمان و معتادان برای این کوچه‌هاست.

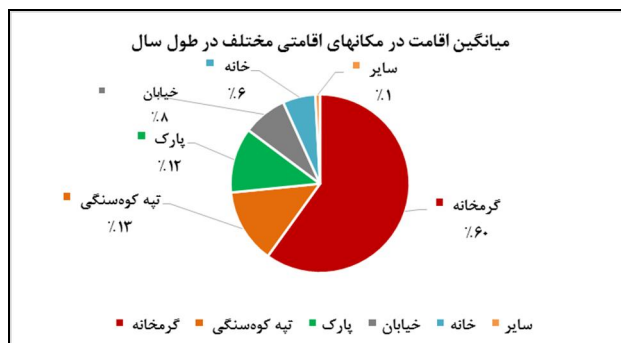
شکل ۴ فضای بی‌دفاع انتهای کوچه‌های پای تپه محله رضویه (کوچه‌های فکوری و باهنر)

نتیجه مصاحبه با ۲۵ نفر از مددجویان داخل گرمخانه نشان می‌دهد که حدود نیمی از این افراد به محله‌های رضویه و مشیریه و فضاهای عمومی این محله‌ها تردد داشته‌اند.^۱ تقریباً تمام افراد (با میانگین سنی ۴۷ سال) از طرف خانواده‌شان طرد شده و بیش از نیمی از این افراد مربوط به تهران می‌باشند. همچنین اکثر مصاحبه‌شوندگان (۸۵٪) معتاد به مصرف مواد مخدر هستند و نیز اغلب مصاحبه‌شوندگان از برخورد مردم و جایگاه اجتماعی‌شان بین سایر شهروندان ناراضی‌اند.

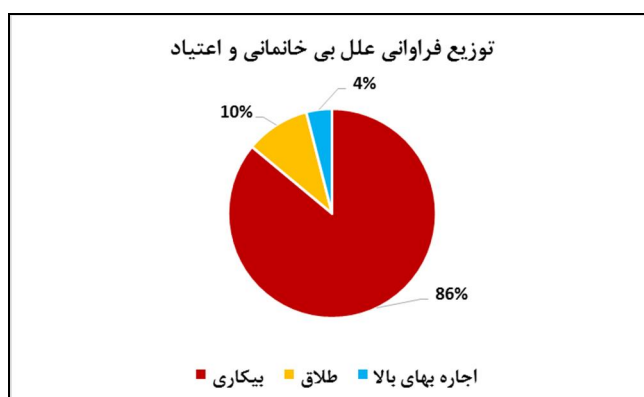
نتیجه مصاحبه با ۲۵ نفر از معتادان و بی‌خانمان‌های بیرون گرمخانه که در محله‌های رضویه و مشیریه حضور داشته‌اند، نشان می‌دهد که حدود ۷۲٪ از این افراد سابقه استفاده از گرمخانه را داشته‌اند.^۲ تقریباً تمام افراد (با میانگین سنی ۴۸ سال) از طرف خانواده‌شان طرد شده و بیش از نیمی از این افراد مربوط به تهران می‌باشند. همچنین اکثر مصاحبه‌شوندگان (۹۰٪) معتاد به مصرف مواد مخدر هستند و نیز اغلب مصاحبه‌شوندگان از برخورد مردم و جایگاه اجتماعی‌شان بین سایر شهروندان ناراضی‌اند.

^۱ مصاحبه در مقابل مسئولین گرمخانه خاوران انجام شد. پیش از آن مسئولین مربوطه ادعا داشتند که معتادان و بی‌خانمان‌هایی که در محله رضویه و مشیریه پرسه می‌زنند جزء مددجویان گرمخانه خاوران نیستند و مربوط به تپه پشت گرمخانه می‌باشند. در حالی که مصاحبه با مددجویان نشان داد که حداقل نیمی از افراد مصاحبه‌شونده به محله‌ها تردد داشته‌اند. و این آمار در مورد افراد معتاد و بی‌خانمان بیرون گرمخانه که در محله‌های مذکور حضور داشتند نیز درصد بیشتری را نشان می‌داد که افراد مصاحبه‌شونده سابقه استفاده از گرمخانه را داشته‌اند.

^۲ - برخی از مصاحبه‌شوندگان فقط در شب‌های سرد پاییز و زمستان به گرمخانه مراجعه و استفاده کرده‌اند و برخی در طول ماه‌های بهار و تابستان نیز از گرمخانه خاوران استفاده می‌کنند. این نشان می‌دهد که ۱- مددجویان گرمخانه خاوران به محله‌های رضویه و مشیریه تردد داشته‌اند در حالی که مسئولین گرمخانه خاوران و سازمان خدمات اجتماعی این موضوع را قبول نداشتند و آسیب‌های اجتماعی محله‌های مذکور را صرفاً ناشی از تپه پشت گرمخانه می‌دانند ۲- آسیب‌های اجتماعی محله‌های رضویه و مشیریه فقط مربوط به گرمخانه نیست و تپه پشت گرمخانه به عنوان معضلی مهم در این امر نقشی پررنگ دارد. نتیجه تحقیقات نشان‌دهنده این است که تمام افراد بی‌خانمان و معتادان مددجوی گرمخانه خاوران نیستند.

شکل ۵ نمودار درصد میانگین مکان‌های اقامت موقت در یک سال گذشته

شکل ۶ نمودار درصد علل بی‌خانمانی در میان پاسخگویان؛ بیماری با ۸۶٪ فراوانی مهم‌ترین علت بی‌خانمانی است

از نظر نوع مسئله، مسائل مربوط به افراد بی‌خانمان و ساماندهی آنها را می‌توان در سه دسته طبقه‌بندی و پاسخ‌های به دست آمده را تحلیل کرد: ۱- مسائل اجتماعی بیرون از گرمخانه (خانواده بی‌خانمان‌ها، تداخل اجتماعی با محلات پیرامون، و سایر شهروندان) ۲- مسائل مددکاری و مدیریتی داخل گرمخانه (مددکاری فردی و اجتماعی، درمان، و ترک اعتیاد) ۳- مسائل فضایی - کالبدی گرمخانه (فضاهای خدماتی، امکانات گرمخانه، موقعیت گرمخانه).

جدول ۵ توزیع پاسخگویان بر حسب میزان مسائل مربوط به ساماندهی افراد بی‌خانمان و گرمخانه

میزان مسائل	مسائل اجتماعی بیرون گرمخانه (شهر و محلات)		مسائل مددکاری و مدیریتی داخل گرمخانه		مسائل فضای_کالبدی مربوط به گرمخانه	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
زیاد	۲۸	۵۶٪	۹	۱۸٪	۳۲	۶۴٪
متوسط	۱۹	۳۸٪	۱۸	۳۶٪	۱۶	۳۲٪
کم	۳	۶٪	۲۳	۴۶٪	۲	۴٪
جمع	۵۰	۱۰۰٪	۵۰	۱۰۰٪	۵۰	۱۰۰٪

یافته‌ها

حقوق شهروندی تمام افراد از جمله افراد بی‌خانمان را می‌توان شامل حق احترام برابر، حق آزادی، حق برخورداری از امنیت، حق برخورداری از آسایش و رفاه نسبی، حق برخورداری از دانش و آگاهی کافی، حق برخورداری از حق پیشرفت، احترام به حق جامعه در برخورداری از مساعدت مسئولان افراد بررسی نمود (پورعزت و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۴۹-۱۵۰). پذیرش این حقوق برای افراد بی‌خانمان متضمن زمینه‌سازی و آموزش و تأمین حقوق این افراد توسط سایر شهروندان و سازمان‌های مسئول و نهادهای اجتماعی و رفاهی خواهد بود. **حق حیات و زندگی سالم**، یکی از حقوق اساسی تمام افراد از جمله افراد بی‌خانمان است. حق حیات به عنوان حقی مسلم و بدیهی و خدادادی است که اعلامیه جهانی حقوق بشر و اعلامیه حقوق بشر اسلامی نیز بر آن تأکید دارند. حق حیات عبارت است از اینکه انسان حق بنیادی برای زندگی کردن دارد. از آنجایی که حقوق بشر منوط به زنده بودن بشر است، حق زندگی بر حقوق دیگر اولویت دارد، زیرا بدون حیات، دیگر حقوق، ارزش یا کاربرد ندارد. افراد بی‌خانمان، برای داشتن حق حیات در مرحله اول نیازمند پذیرش این حق از سوی جامعه می‌باشند. در مراحل بعدی نیازمند بسترسازی برای تحقق این حق اساسی است که از طریق تأمین زیرساخت‌های آسایش و رفاه نسبی برای بی‌خانمان‌ها، تأمین ایمنی و امنیت، احترام متقابل، و سایر حقوق شهروندی است.

ساماندهی افراد آسیب‌دیده اجتماعی در شهر تهران اعم از متکدیان، معتادان، بی‌خانمان‌ها، و کارتن خواب‌ها یکی از وظایف نهادهای اجتماعی و مدیریت شهری می‌باشد. مسائل و تأثیرات احداث گرمخانه‌ها را می‌توان در دو دستا تأثیرات مثبت و تأثیرات منفی ارزیابی کرد. تأثیرات مثبت احداث گرمخانه‌ها: با ساماندهی افراد بی‌خانمان و تأمین بخشی از

حقوق بشر و حقوق شهروندی آنها (از قبیل ارائه سرپناه، تأمین آب و غذا، ایمنی، امنیت، و بهداشت) از مرگ و میر آنها در هوای سرد و در اثر بی‌خانمانی، جلوگیری می‌کند. تأثیرات منفی احداث گرمخانه‌ها: تنش‌ها و آسیب‌های جانبی برای سایر شهروندان به‌ویژه ساکنان محله‌های پیرامون گرمخانه.

زباله‌گردی، خرده سرقت، مصرف مواد مخدر، و حضور نامرتب در فضاهای همگانی از جمله فعالیت‌های بی‌خانمان‌ها و معتادان مددجوی گرمخانه‌ای است که موجب سلب آسایش و آرامش سایر شهروندان می‌شود. پذیرش این افراد در مراکز گرمخانه‌ای از حضور شبانه آنها در فضاهای شهری (مانند پارک و پیاده‌روها و کوچه‌ها) و از ایجاد منظر نامطلوب شهری و احساس ناامنی سایر شهروندان (به‌ویژه زنان و کودکان) جلوگیری می‌کند. یکی از مسائل عدم مدیریت جامع حضور افراد بی‌خانمان معتاد در فضاهای عمومی و نیمه‌عمومی محله‌های شهری است. به طور کلی با توجه به مسائل و فرصت‌های مطرح‌شده در حقوق شهروندی می‌توان مسائل و راهبردهای پیشنهادی و راهکارهای کاربردی در جهت ارتقای حقوق شهروندی را در به صورت زیر بررسی و ارائه کرد (جدول ۶):

جدول ۶ مسائل و راهبردها و راهکارهای عملیاتی در ارتقای زیرساخت‌های فضایی و کالبدی حقوق شهروندی (نگارنده)

حوزه	راهبرد	راهکار عملیاتی و کاربردی
طرح جامع و تفصیلی شهری	نگرش شهروندمدار در فرایند تهیه طرح	در نظر گرفتن تمامی نیازهای شهروندان و گروه‌های ویژه (زنان و کودکان و ...) - پرهیز از نگرش‌های صرفاً کالبدی - بازنگری در فرایند تهیه طرح
	مشارکت شهروندان در فرایند تهیه طرح	نظرسنجی از شهروندان - ایجاد کارگاه‌های مشارکتی طرح‌های شهری
	مشارکت سمن‌ها و متخصصان رشته‌های مرتبط با حقوق شهروندی	فراهم کردن بستر مشارکت و همکاری سازمان‌های مردم‌نهاد و متخصصان رشته‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، حقوق و ... - ارائه پیش‌نویس طرح برای نظرسنجی قبل از تصویب و اجرا
فضاهای شهری	ارزیابی و سنجش شهروندمداری	سنجش و ارزیابی اثرات طرح بر حقوق شهروندی - پایش تحقق‌پذیری اهداف طرح با رویکرد شهروندمداری - ایجاد پایگاه دیده‌بان حقوق شهروندی طرح
	پیاده‌مداری	ایجاد فضاهای شهری مطلوب (میدان‌ها، مسیرها، پیاده‌راه‌ها و پارک‌های پیاده‌مدار) برای حضور فعال، آموزش، تمرین شهروندی و گفت‌وگوی شهروندان

حوزه	راهبرد	راهکار عملیاتی و کاربردی
	مشارکت شهروندان	جلب مشارکت شهروندان در طراحی و احداث و بهره‌برداری و نگهداری فضای شهری
	چندمنظوره بودن فضاهای شهری	ترکیبی از فعالیت‌ها و کارکردهای مختلف اجتماع‌محور در فضای شهری از قبیل فرهنگی، اجتماعی، تفریحی، تجاری، ورزشی، سیاسی و ...
	ایمنی و امنیت فضاهای شهری	کنترل و نظارت و پایش اجتماعی فضاهای شهری - جلوگیری از ایجاد فضاهای بی دفاع - جلوگیری از غلبه سواره بر پیاده - تأمین حیات ۲۴ ساعته فضای شهری
کاربری و فعالیت	محله‌محوری	توجه به مقیاس محله در طرح‌ها و نیازهای محله - مشارکت شهروندان محله
	توزیع عادلانه کاربری‌ها	پراکنش فضاهای عمومی با دسترسی و استفاده عادلانه - توجه به گروه‌های کم‌توان به‌ویژه زنان و کودکان و معلولین - در نظر گرفتن مصلحت و منافع اجتماع
	توسعه کاربری‌های اجتماع‌محور	توسعه فضاها و مراکز اجتماع‌محور مانند فرهنگسراها و سرای محله - بازنگری و بهبود ساختار تمامی فضاها و سازمان‌ها با رویکرد ارتقا و احیای حقوق شهروندی - کمک به همدلی و کاهش آسیب‌های اجتماعی
	تأسیس واحد حقوق شهروندی	توسعه فضاها و مراکز اجتماع‌محور مانند فرهنگسراها و سرای محله - آموزش‌های شهروندی در تمامی نهادها
	توسعه حمل و نقل عمومی	اولویت حمل و نقل عمومی به خصوصی - توسعه دوچرخه-سواری
	توسعه پیاده‌روی	ایجاد مسیرهای ویژه پیاده‌روی و دوچرخه - مسیرهای گفت‌وگوی شهروندی
حمل و نقل	ایستگاه‌های شهروندی	ایجاد ایستگاه‌هایی برای آموزش و تقویت حقوق شهروندی و ...
	تمرکززدایی مدیریتی	پرهیز از مدیریت و برنامه‌ریزی از بالا به پایین - مشارکت شهروندان در مدیریت شهر و محله خویش
مدیریتی	مشارکت سمن‌ها و شهروندان	واگذاری مسئولیت‌ها به شهروندان و سمن‌ها در اداره و پایش حقوق شهروندی
	احترام به رأی و نظر مردم	پرهیز از احداث فضاها و اماکن برخلاف منافع عمومی
	توجه به رأی و نظر متخصصان	توجه توأمان به رأی و نظر مردم و متخصصان - جامع‌نگری به تمامی ابعاد طرح

راهبردها و راهکارهای عملیاتی برای کاهش اثرات گرمخانه‌ها بر زندگی شهری عبارتند از: الف) الزامات ریشه‌ای برای حل پیش‌زمینه‌های بی‌خانمانی و اعتیاد به‌ویژه بیکاری و طلاق و اعتیاد ب) الزامات مکان‌یابی. در مکان‌یابی هر گرمخانه و مرکز سرپناهی باید فاصله حدافلی از محلات مسکونی و فضاهای نیمه‌عمومی و نیمه‌خصوصی و نیز پارک‌ها و مراکز آموزشی و فرهنگی و اجتماعی در نظر گرفته شود. پ) الزامات مقیاس عملکردی. کاهش ظرفیت گرمخانه‌ها به مقیاس محلی با حدود ۵۰ نفر و پرهیز از احداث گرمخانه‌های فرامحلی و فرامنطقه‌ای. ت) الزامات خدمات مددکاری اجتماعی. ارائه خدمات مددکاری فردی و اجتماعی منظم و جامع از قبیل غربالگری و مشاوره و آموزش به افراد معتاد و بی‌خانمان با هدف بازگشت افراد به چرخه زندگی سالم. ث) احداث و توسعه سایر مراکز مکمل ساماندهی از قبیل مراکز ترک اعتیاد، مراکز مهارت‌آموزی، مراکز ارائه خدمات درمانی و ... ج) آموزش و ارتقای آگاهی و مهارت مددجویان و خانواده‌هایشان و نیز سایر شهروندان در راستای پذیرش بی‌خانمان‌ها و احترام به حقوق آنها. چ) تلاش در جهت پیشگیری از مهاجرت افراد بی‌خانمان و معتادان سایر شهرها به تهران. ح) مشارکت مردم و سازمان‌های مردم‌نهاد در اداره گرمخانه‌ها توسط سمن‌ها و جذب کمک‌های مردمی و خیرین. خ) الزامات سایر مراجع و سازمان‌های ذی‌ربط. همکاری و مشارکت تمام سازمان‌های ذی‌ربط شامل شورای عالی آسیب‌های اجتماعی، شورای برنامه‌ریزی توسعه استان، نیروی انتظامی، سازمان بهزیستی، دادگستری، وزارت رفاه، شهرداری، شورای شهر و ... در ساماندهی جامع و پایدار آسیب‌های اجتماعی.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری:

حقوق شهروندی یکی از مؤلفه‌های اصلی زندگی انسان‌ها و جامعه است. در کنار برخورداری از حقوق شهروندی، هر فرد از جامعه نیز مسئولیت‌ها و وظایفی در قبال سایرین و اجتماع دارد. حقوق شهروندی و وظایف و مسئولیت‌های مدنی افراد و بخش‌های مختلف اجتماع و مدیریت‌های مختلف جامعه باید به طور مشخص تبیین شود تا در حیات مطلوب و پایدار جامعه در عمل به طور صحیح مدیریت شود و تداوم یابد. یکی از این بخش‌ها، گروه‌های آسیب‌پذیر اجتماعی است که افراد بی‌خانمان از جمله این گروه‌هاست.

حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان عبارتند از: حق برخورداری از زندگی سالم، حق اشتغال و درآمد مالی، حق احترام و پذیرش در جامعه، حق عزت نفس و شخصیت اجتماعی، حق سلامت جسمی و روحی، حق مسکن و آموزش‌های شهروندی، حق بهداشت و درمان.

در کنار حقوق شهروندی افراد بی‌خانمان، وظایف و مسئولیت‌های اجتماعی سایر افراد جامعه نیز باید مورد توجه قرار گیرد، چه بسا که در صورت عدم توجه به آن، مشکلات عدیده‌ای برای افراد بی‌خانمان به‌ویژه طرد از اجتماع پدید می‌آید. از جمله مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی این بخش از جامعه عبارتند از: احترام به گروه‌های آسیب‌پذیر اجتماعی به‌ویژه بی‌خانمان‌ها، پذیرش آنها در اجتماع و پرهیز از طرد آنان به‌ویژه از طرف خانواده‌های بی‌خانمان‌ها، اهتمام به آموزش‌های شهروندی و کسب مهارت در چگونگی مواجهه با مسئله اعتیاد و کمک به معتادان، توجه به سنت انسان‌دوستی در فرهنگ ایرانی اسلامی و کمک به هم‌نوعان و نیازمندان، توجه به رکن خانواده و همبستگی اجتماعی در جلوگیری از افزایش آسیب‌های اجتماعی و بی‌خانمانی.

وظایف و مسئولیت‌های مدیریت ملی و محلی نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان ساماندهی آسیب‌های اجتماعی و بی‌خانمانی باید به طور جامع تبیین شود. ارگان‌های دادگستری، نیروی انتظامی، وزارت بهداشت و درمان، ستاد مبارزه با مواد مخدر، فرمانداری، و سازمان بهزیستی، در کنار شهرداری و سازمان‌های زیرمجموعه آن به‌ویژه سازمان خدمات اجتماعی و نیز سازمان‌های مردم‌نهاد وظایفی دارند تا علاوه بر تدوین برنامه جامع و اختصاص بودجه کافی، با نگرشی انسان‌دوستانه و نه انتفاعی، به بازگشت بی‌خانمان‌ها به خانواده و چرخه زندگی و ملزومات آن مانند ترک اعتیاد و اشتغال و تشکیل خانواده و حمایت‌های لازم، به طور مستمر اهتمام بورزند. در کنار آن ضروری است مدیریت شهری با ارائه آموزش‌های شهروندی به بی‌خانمان‌ها و سایر افراد جامعه، احداث گرمخانه‌هایی بدون معارض مدنی و مزاحمت برای همسایگان و عابران، با خدمات بهداشتی و رفاهی جامع، رضایت‌مندی همه اقشار اعم از بی‌خانمان‌ها و سایر افراد محله را مد نظر قرار دهد.

در نمونه موردی پژوهش، اسکان بی‌خانمان‌های شهر تهران که در گرمخانه‌های متعدد به‌ویژه گرمخانه خاوران در شرق تهران انجام پذیرفته است باعث بروز تنش‌ها و آسیب‌های اجتماعی متعدد در بین شهروندان شده است. این مرکز که بدون توجه به حقوق شهروندان و ساکنان محله‌های پیرامون صرفاً با اسکان صرف بی‌خانمان‌ها صورت گرفته است منجر به بازتولید آسیب‌های اجتماعی دیگری همچون ایجاد فضاهای بی‌دفاع و ناامنی، سرقت، اعتیاد، و زباله‌گردی در سطح محله رضویه و مشیریه شده است. اتخاذ نگرشی جامع در تمام پروژه‌ها از جمله اسکان بی‌خانمان‌ها ضرورتی است که با در نظر گرفتن تمام ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، زیست‌محیطی و تبعات مربوطه و نیز حقوق تمام طرف‌های درگیر با طرح را می‌طلبد.

همچنین ضروری است که پیوست‌های ارزیابی اجتماعی و فرهنگی به صورت الزام‌آور و قبل از اجرای طرح تهیه شود و مورد توجه قرار گیرد.

برای ساماندهی گرمخانه‌های خاوران بهتر است در کوتاه‌مدت با کاهش ظرفیت از فرامنطقه‌ای به گرمخانه‌های ناحیه‌ای با ظرفیت کمتر از صد نفر تبدیل شود، و در افق بلندمدت، با حل مسئله بی‌خانمانی، به طوری که هیچ بی‌خانمانی در جامعه و شهر نباشد، به مجموعه‌ای ورزشی و تفریحی و تولیدی برای ساکنان محله‌های پیرامون اختصاص یابد. بهره‌گیری از ظرفیت‌های مردمی، توزیع متعادل گرمخانه‌ها در کل شهر تهران، مددکاری داخل گرمخانه و در محیط بیرون، ارتقای آموزش‌های شهروندی، و جامعه‌پذیری شهروندان در مواجهه با پدیده گرمخانه، در کنار راهبرد کاهش ظرفیت می‌تواند به شکل‌گیری جامعه پایدار و محله‌های پایدار کمک کند.

منابع

- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶). *مبانی نظری و فرایند طراحی شهری* وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت معماری و شهرسازی، شورای عالی معماری و شهرسازی، انتشارات شهیدی.
- پروین، فرهاد (۱۳۹۲). «قانون گریزی، نقض متقابل حقوق شهروندی»، *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، شماره تابستان، سال نوزدهم، شماره دوم، پیاپی ۹۷، ۱۸۶-۱۷۵.
- پورعزت، علی‌اصغر؛ باغستانی برزکی، حوریه؛ نجاتی آجی بیشه، مهران (۱۳۸۶). «الگوی منشور حقوق شهروندی بر پایه بررسی تطبیقی اسناد موجود»، *فصلنامه علمی و پژوهشی رفاه اجتماعی*، شماره پاییز، سال هفتم، شماره ۲۶، ۱۳۱-۱۶۰.
- توسلی، غلام‌عباس؛ نجاتی حسینی، سیدمحمود (۱۳۸۰). «واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره پنجم، شماره ۲، ۳۲-۶۲.
- چناری، مهین (۱۳۸۷). «روش سقراطی به منزله راهبردی برای تربیت شهروندی»، *فصلنامه علمی نوآوری‌های آموزشی*، شماره ۲۷، ۱۳۷-۱۵۴.
- رحمانی، سعید؛ محمودی فراهانی، محمود؛ حسینی، سیدمصطفی؛ رحمانی، ربیع اله؛ اکابری، آرش؛ سیدعلی‌نقی، سیداحمد (۱۳۹۰). «فراوانی عوامل خطر عفونت‌های V_{23} و V_{24} هیپاتیت در افراد بی‌خانمان شهر تهران طی سالهای ۸۶-۱۳۸۴»، *مجله دانشگاه علوم پزشکی سبزوار*، شماره زمستان، دوره ۱۸، شماره ۴، ۳۰۱-۲۹۶.
- رزاق‌پور، یوسف (۱۳۹۰). «نگاهی به حقوق شهروندی»، *ماهنامه کانون*، شماره آذر، سال پنجاه و سوم، شماره ۱۲۳، ۹۸-۸۷.

- رضائیان، علی (۱۳۷۹). *مبانی سازمان و مدیریت*، ویراستار علی اصغر پورعزت. تهران: انتشارات سمت.
- سازمان ملل (۱۳۹۵). *اعلامیه اسلامی حقوق بشر*، پایگاه مجازی سازمان ملل در ایران، قابل دسترسی در آدرس <http://www.unic-ir.org>
- سالرزاده امیری، نادر؛ محمدی، بختیار (۱۳۸۸). «بررسی عوامل اجتماعی - اقتصادی مؤثر بر بی خانمانی بی خانمان‌های شهر تهران»، *نشریه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، دوره ۱، شماره ۱، شماره زمستان، ۱۱۰-۹۳.
- سرور، رحیم؛ امینی، مهدی (۱۳۹۲). *راهنمای تحلیل اجتماعی از شهر*. معاونت امور اجتماعی و فرهنگی: اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، انتشارات تیسرا.
- سفیری، خدیجه؛ خادم، رسول (۱۳۹۲). «بررسی وضعیت امید به زندگی زنان بی‌خانمان شهر تهران (مطالعه موردی: مرکز نگهداری موقت زنان بی‌خانمان شهرداری تهران، سامانسرای لویزان»، *فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، شماره زمستان، سال ششم، شماره اول، ۷۰-۵۱.
- شهریاری، اکبر (۱۳۹۶). «ابهامات و موانع قانونی حقوق شهروندی»، *فصلنامه علمی قانون‌یار*، دوره چهارم، شماره زمستان، ۱۳۰-۱۰۹.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله؛ نصر اصفهانی، آرش (۱۳۸۹). «اعتیاد، طرد اجتماعی و کارتن خوابی در شهر تهران؛ پژوهشی کیفی»، *مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران*، سال اول، شماره چهارم، شماره زمستان، ۷۲-۴۹.
- عباسزادگان، مصطفی (۱۳۸۴). «ابعاد اجتماعی روانشناختی فضاها شهری»، *مجله بین‌المللی علوم مهندسی*، شماره ۱، جلد ۱۶، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ۶۹-۸۴.
- علیوردی‌نیا، اکبر (۱۳۹۲). *جامعه‌شناسی کارتن‌خوابی*. تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- غنیمتی، حسن؛ منصوری، فردین؛ حسینی قمی، مژگان (۱۳۹۶). «ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی احداث مددسراها شبانه و نقش آنها در زندگی افراد بی‌خانمان در شهر تهران (با مطالعه احداث و توسعه مددسرای مهر منطقه ۱۹ تهران^[۱])»، *پژوهشهای راهبردی امنیت و نظم اجتماعی*، سال ششم، شماره بهار، شماره پیاپی ۱۶، شماره اول، ۱۰۶-۹۱.
- فالکس، کیث (۱۳۹۰). *شهروندی*، ترجمه محمدتقی دلفروز. تهران: انتشارات کویر.
- فتحی، سروش؛ مختارپور، مهدی (۱۳۹۰). «توسعه شهری، شهرنشینی و حقوق شهروندی»، *مجله علمی پژوهشی مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، سال سوم، شماره پاییز، شماره ۴، ۸۹-۱۰۵.

فکوهی، ناصر (۱۳۸۵). *انسان‌شناسی فرهنگی و اخلاق شهروندی*، خلاصه سخنرانی، همایش انسان‌شناسی فرهنگی و اخلاق شهروندی، سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران. فیتزپتریک، تونی (۱۳۸۱). *نظریه رفاه (سیاست اجتماعی چیست؟)*، ترجمه هرمز همایون‌پور. تهران: نشر گام نو.

مدنی قهفرخی، سعید (۱۳۹۲). «نقد و ارزیابی پیش‌نویس منشور حقوق شهروندی»، چشم انداز/ایران، شماره اسفند، شماره ۸۴.

منوچهری، عباس؛ نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۸۵). «درآمدی بر نظریه شهروندی گفت-وگویی در فلسفه سیاسی هابرماس»، *نامه علوم اجتماعی*، شماره زمستان، شماره ۲۹، ۲۸-۱.

موسی کاظمی محمدی، سیدمهدی؛ شکویی، حسین (۱۳۸۱). «سنجش پایداری اجتماعی توسعه شهر قم»، *مجله پژوهش‌های جغرافیایی*، شماره ۴۳، ۴۱-۲۷.

مولائی، اصغر (۱۳۹۵). *بررسی و مطالعه وضعیت گرمخانه‌های شهر تهران و ساماندهی و کاهش اثرات آن بر زندگی شهری*. شهرداری تهران، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.

Oxford Dictionary (2021)

https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/citizen?q=citizen